

KİTABŞÜNASLIQ VƏ NƏŞRİYYAT İŞİ

UDC 821.512.162

**NİZAMİ GƏNCƏVİ
VƏ ORTA ƏSRLƏRDƏ
ŞƏRQ KİTAB MƏDƏNİYYƏTİ ƏNƏNƏLƏRİ¹**

Knyaz Aslan İlyas oğlu

Bakı Dövlət Universiteti
Kitabşünaslıq və Nəşriyyat işi kafedrasının müdiri,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
knyzaslan@mail.ru
knyzaslan@bsu.edu.az
Orcid id: 0000-0003-2710-3758

Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, parlaq Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi bəşəriyyətin bədii düşüncə tarixində yeni səhifə açan misilsiz şəxsiyyətlərdən biridir. O, Şərq xalqlarının bədii, etik, estetik, fəlsəfi tefəkkür tərzini formalaşdıran dahi mütəfəkkirdir.

Nizami Gəncəvi XII əsrdə Azərbaycan intibahının qızıl səhifələrini qüdrətli qələmi ilə yüksək sənətkarlıqla yazmışdır.

Azərbaycan xalqının mənəviyyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş dahi ustadın parlaq irsi uzun əsrlər boyu misilsiz mədəni dəyərlər xəzinəsində layiqli yer tutmuşdur.

Mütəfəkkir şair çoxsaylı davamçılarından ibarət olan böyük bir ədəbi məktəbin təməlini qoymuşdur. Nizaminin məşhur kitabxanaları və muzeyləri

---

¹ Məqalə Bakı Dövlət Universitetinin Kitabxanaçılıq-informasiya fakültəsinin təşkilatçılığı ilə 19 fevral 2021-ci ildə keçirilmiş Elmi Seminarında təqdim olunmuş "Nizami Gəncəvi və orta əsrlərdə Şərq kitab mədəniyyətinin mənzərəsi" adlı məruzə əsasında hazırlanmışdır.

bəzəyən əsərləri Şərq əlyazma kitabının və miniatür sənətinin inkişafına təkan vermişdir.

O, öz əbədiyaşar yaradıcılığı ilə Şərq ilə Qərb arasında sarsılmaz bir mənəvi körpü yaratmışdır. Nizaminin beş parlaq poeması – məşhur "Xəmsə" istər özünün mövzusu, istərsə də bədii xüsusiyyətləri baxımından tarix və mədəniyyətin misilsiz abidəsi olmaqla yanaşı, gələcəyə parlaq bir yol açan mənəvi bir xəzinədir.

Nizaminin əsərlərində kitab, kitabxana, mütaliə, əlyazma kitab sənəti, yazı materialları, xəttatlıq, cildçilik, rəssamlıq, nəqqaşlıq, qələm, kağız və s. haqqında qiymətli məlumatlar verilmişdir. Şair eyni zamanda xəttatlıqla da məşğul olmuş, poemalarının ilk nüsxələrinin üzünü özü köçürmüşdür.

Məqalədə dahi şairin ədəbi irsində kitab və mütaliə ilə bağlı dəyərli fikirlərinin bu gün də aktual olduğunu qeyd olunur.

Açar sözlər: *Nizami Gəncəvi, mütəfəkkir, şair, filosof, klassik Azərbaycan ədəbiyyatı, farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatı, orta əsrlər poeziyası, əlyazma kitab sənəti, yazı ləvazimatları, xəttat, qələm, kağız, kitabxana.*

Ключевые слова: *Низами Гянджеви, мыслитель, поэт, философ, классическая азербайджанская литература, азербайджанская литература на персидском языке, средневековая поэзия, рукописное книжное искусство, письменные принадлежности, каллиграф, ручка, бумага, библиотека.*

Keywords: *Nizami Ganjavi, thinker, poet, philosopher, classical Azerbaijani literature, Azerbaijani literature in Persian, medieval poetry, handwritten book art, writing materials, calligrapher, pen, paper, library.*

Giriş

**Bu dünya dolanıb döndükcə rüzgar,
Qoy səndən yaxşı söz qalsın yadigar...**

Rüzgara, dövrə, zamana, vaxta, zamanın taxtına, taxtın vaxtına sığışmayan ustad Nizami Gəncəvi az qala 850 il öncə belə deyib.

Əsrlər ötsə də, nəsillər dəyişsə də sözünün hikməti, kəlamının qüdrəti, yaradıcılığının heyreti zərrə qədər də azalmayan Nizami yazır:

**Əlimə yetişən hər bir varaqdan
Nüsxələr bağladım mən zaman-zaman.
Onda ki fikrimi saldım sahmana,
Dedim ki, qoy onu düzüm dastana.
Oxuyan bəyənib afərin desin,
Ariflər, alimlər mənə gülməsin.**

Prezident İlham Əliyevin 5 yanvar 2021-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin "Nizami Gəncəvi İli" elan edilməsi haqqında" Sərəncamı [1] həm dövlətimizin milli irsə verdiyi dəyərin parlaq ifadəsi, həm də xalqımızın möhtəşəm ədəbi sərvətlərinin zənginliyini bütün dünyaya bir daha nümayiş etdirmək baxımından çox əhəmiyyətlidir.

1. Nizaminin oxucusu olduğu kitabxanalar

Nizami Gəncəvi Yaxın Şərqi ölkələrində böyük şöhrət qazanan Əbül-Üla Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Fələki Şirvani, İzəddin Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Xaqani Şirvani və başqa mütəfəkkirlərin mühitində yaşamış, yazmış, yaratmış, onların ədəbi irsi ilə tanış olmuşdur.

XII əsrdə əhalisinin sayı yarım milyon nəfəri keçən Gəncə şəhərində çoxsaylı sənət adamları, o cümlədən şairlər, alimlər, xəttatlar və başqaları fəaliyyət göstərirdi. Bu dövrdə Gəncə şəhərində kitabxanaların fəaliyyət göstərməsi faktını öz tədqiqat əsərlərində Ziya Bünyadov, Yaqub Mahmudov, Əziz Mirəhmədov, Abuzər Xələfov, Bayram Allahverdiyev, İmamverdi Həmidov, İmaməddin Zəkiyev və başqa alimlər təsdiqləmişlər.

Tarixçi Yaqub Mahmudov yazır: "Nizamini Xilafətin süqutundan sonra siyasi və iqtisadi dirçəliş dövrünü yaşayan Azərbaycan mühiti yetişdirmişdir. Bu mühit Sasani və Xilafət imperiyalarının süqutundan sonra da uzun müddət Yaxın və Orta Şərqi ölkələri ilə – Orta Asiya, İran, İraq, Misir və Suriyanın mədəni mərkəzləri ilə sıx əlaqədə idi. Nizami yaradıcılığının maya bağladığı Gəncə isə böyük sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzi idi. Gəncə həm də bütün Şərqdə ən böyük elm və təhsil ocaqlarından biri idi. Bütün türk-islam hökmdarları İslam dünyasının xristian sərhədi yaxınlığında yerləşən ən böyük istehkamlardan biri olan Gəncənin tərəqqisinə mühüm diqqət yetirirdilər. Dünyanın hər tərəfindən ən nadir sənət inciləri, əlyazmaları Gəncəyə toplanmışdı. Gəncə ədəbi mühitində Əbül-Üla Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi kimi nadir sənətkarlar yetişmişdi. Buna görə də Nizami istedadının parlaması üçün Gəncədə əlverişli şərait var idi. Elə gənc llyası da Nizami zirvəsinə məhz bu mühit ucaltmışdı".

Gəncə kitabxanalarının zəngin və nadir kitab fonduna malik olmasını onunla əlaqələndirmək olar ki, Gəncə Şərqi iri mədəniyyət və ticarət mərkəzi kimi tanınırdı. Müxtəlif ölkələrdən gələn tacirlər burada kitaba marağın və tələbatın olduğunu bildiklərinə görə özləri ilə ayrı-ayrı dillərdə nadir əlyazma kitablar da gətirib satırdılar.

Bəllidir ki, orta əsrlərdə Azərbaycanda kitabxana işi əsasən üç istiqamətdə inkişaf edirdi: saray kitabxanaları; məscid kitabxanaları; şairlərin, alimlərin, filosofların, eləcə də digər tanınmış adamların şəxsi kitabxanaları.

Tarixi faktlar göstərir ki, Atabəylərin hakimiyyəti dövründə Gəncədə böyük saray kitabxanası – "Dar-əl-kütub" (Kitab evi) ən zəngin və nadir kitab fonduna malik bir kitabxana kimi şöhrət tapmışdı. Bu kitabxana demək olar ki, bütün Şərqi ölkələrindən qiymətli əlyazma kitabları alır, eyni zamanda kitabxananın özündə də kitabların üzü köçürülüb çoxaldılırdı.

1213 və 1220-ci illərdə Azərbaycanı gəzib-dolaşmış əslən türk olan ərəb coğrafiyaşünası və səyyahı Yaqut əl-Həməvi (1178-1229) Gəncə kitabxanası barədə məlumat vermişdir. O, "Möcmül-Büldan" ("Coğrafi sözlük") əsərində qeyd edir ki, dövrün ən böyük kitabxanalarından biri olan Gəncə kitabxanasını Əbülfəzl ən-Naxçıvani açmışdır.

Bəzi qaynaqlarda Əbülfəzl ən-Naxçıvanının vəzifəsi kitabdar kimi qeyd olunur ki, orta əsrlərdə "kitabdar" sözü "kitabxanaçı, kitab saxlayan, kitabxana işçisi" mənalarını ifadə etmişdir.

Məhəmmədəli Tərbiyət də Gəncə kitabxanasının müdiri kimi Əbülfəzl ən-Naxçıvanının adını göstərir.

Qədim məxəzlərə əsaslanan akademik Ziya Bünyadov yazır ki, o dövrdə Gəncədə kitabxana ("Dar əl-kütub") var idi. Bu kitabxanaya Həddad ibn Asim ibn Bəkran Əbülfəzl ən-Naxçıvani mühafizəçi təyin edilmişdi [4].

Tədqiqatçı Qafar Kəndli XI əsrdə Gəncədə zəngin saray kitabxanasının mövcud olduğunu yazır. Güman ki, bu, elə haqqında bəhs olunan "Dar əl-kütub" kitabxanası olmuşdur.

Professor Əziz Mirəhmədov "Azərbaycan kitabı"nın I cildinə müqəddimədə yazır ki, "XI əsrdə Gəncədə zəngin saray kitabxanası ilə yanaşı, başqa kitabxanalar da olmuşdur. Qədim mənbələr "Gəncə ədəbi və elmi mühitində külli miqdarda əlyazma kitabının, yəni tarixə dair əsərlərin, ərəb və fars xronikalarının, yəhudi, xristian, pəhləvi mənbələrinin olduğunu göstərir" [4].

Professor Rüstəm Əliyevin məlumatına görə, "mütaliə üçün lazım olan hər cür kitabı Gəncədə tapmaq mümkün idi. Atabəylərin saray kitab evi Gəncənin ən varlı və ən möhtəşəm kitabxanası sayılırdı" [6].

Qədim mənbələrə görə, dünyanın bir çox mühüm şəhərlərindən Gəncəyə gətirilən kitabların burada bir neçə dildə nüsxələri çoxaldılıb şəhərlər və kitabxanalar arasında bölüşdürülürdü. Azərbaycanın digər böyük şəhərləri kimi, Gəncə də kitabxanalararası əlaqələndirmə mərkəzi idi.

Nizami özünə lazım olan kitabları ilk növbədə bu kitab mərkəzindən tapıb oxuyurdu. Bunu şairin öz sözləri də aydın göstərir:

**Dünyanı ayaqla yox, dolaşmışam başımla,
Ayaq dəyməz yerlərə yol açmışam başımla.**

Ümumən isə Nizami Gəncə və Bərdə şəhərində yaradılmış kitabxanaların fondundakı qiymətli əlyazma kitabların demək olar ki, hamısını gözdən keçirmiş, öz maraqlı dairəsinə olan əsərləri oxuyub faydalanmışdı.

Mötəbər mənbələrdə səpələnmiş məlumata görə, Gəncə şəhərindəki kitabxanalarda qədim dünya və Şərqi dillərində onminlərlə əlyazma kitab qorunub saxlanmışdır.

Profesor Lətif Vəliyev yazır ki, Nizami dövründə Gəncədə yəhudi, pəhləvi, nəsrani, yunan, latın və s. dillərdə bilik öyrədən "zəngin kitabxanalar" fəaliyyət göstərmişdir, "həm də çox güman ki, Nizami bu dillərdən bir neçəsini bilmişdir".

Professor Rüstəm Əliyev, Şahin Səfərov və Böyükağa Həsənov isə "Gəncədə yüzlərlə mədrəsə, şəxsi və ümumi kitabxanalar" olduğunu və Nizaminin "bildiyi bir çox dillərdə oxuduğunu" yazırlar.

İmaməddin Zəkiyevin mülahizəsinə görə, "Bərdə kitabxanası kimi bu kitabxana da Şərqi və dünya müəlliflərinin nadir kitabları və qiymətli əlyazmaları ilə zəngin idi. Burada bir çox müəllifin əsərlərinin avtoqraf nüsxələri də olmuşdur... Nizaminin öz əsərlərindən və digər mənbələrdən çıxardığımız nəticə o zaman Gəncə kitabxanasında 10-dan çox dildə kitab olduğunu göstərir".

Həmin kitablardan Ömər Gənci (1080-1155), Qətran Təbrizi, Əbül-ülə Gəncəvi (1096-1159), Qivami Gəncəvi (?-1190), Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi kimi məşhur Azərbaycan şairləri ilə yanaşı, bir çox dövlət xadimlərinin, elm və sənət adamlarının, habelə xaricdən gələn əcnəbi qonaqların istifadə etdiyinə dair bilgiler var.

Alimin fikrincə, Gəncə şəhərindəki kitabxanalarda əsərləri ən çox oxunan müəlliflərdən biri kimi Nizaminin cildlənmiş əlyazmaları da saxlanmışdır.

Nizaminin və onun müasirlərinin həyat və yaradıcılığı ilə tanışlıq belə bir qənaətə gəlmək imkanı verir ki, bu dövrdə Azərbaycanın Bərdə, Gəncə, Şamaxı, Təbriz, Ərdəbil və başqa şəhərləri ilə Şərqi ölkələrinin mədəni mərkəzləri, o cümlədən Bağdad, Qum, Kəlküttə və s. kimi böyük mədəniyyət və elm ocaqları arasında kitab mübadiləsi aparılmışdır.

Nizaminin dayısı Xacə Ömər Atabəylər sarayında yüksək mənsəb sahibi, vəzir olmaqla yanaşı, həm də saray kitabxanasına rəhbərlik edirdi. Bu zəngin kitabxananın fondundan səmərəli istifadə edə bilməsi üçün Nizamiyə əlverişli şərait yaradılmışdı. Tədqiqatçıların sözləri ilə desək, "Xacə Ömər in sayəsində həmin kitabxananın qapısı şair üçün həmişə açıq olmuşdur".

Lakin dayısının ölümündən sonra Nizaminin həmin elm və bilik məbəbindən istifadəsində müəyyən çətinliklər yaranmışdır. Şair təəssüflə yazır:

**Xacə Ömər – dayım ölüb gedəndə,
Düşdüm müsibətə, bəlaya məndə...**

Akademik Ziya Bünyadov XIII əsrin əvvəllərində – 1235-ci ildə monqolların Gəncəni mühasirəyə almasının və şəhəri işğal etməsinin şahidi olmuş Gəncəli Kirakosun (1200-1271) "Tarix" əsərində yazdıqlarına əsaslanaraq Gəncə saray kitabxanasının sonrakı taleyinə aydınlıq gətirir. Alim

qeyd edir ki, monqolların azğınlığı nəticəsində şəhərdə bir ağac da salamat qalmamışdı. Bir alman müəllifinin sözləri ilə desək, "... incəsənət, zəngin kitabxanalar, mükəmməl kənd təsərrüfatı, saraylar və məscidlər, hər şey yerlə yeksan edilirdi" [4].

İmaməddin Zəkiyevin bu mülahizəsini biz də təsdiqləyirik ki, Nizaminin zəngin şəxsi kitabxanası da elə həmin dövrdə monqol istilacıları tərəfindən talanmışdır – ya Gəncə saray kitabxanasının fondu kimi qənimət kimi ələ keçirilmiş, ya da yandırılmışdır [10, s.159].

Bəllidir ki, Bərdə şəhəri XII əsrin birinci rübündə Azərbaycan Atabəylər dövlətinin tərkibində daxil olmuşdu. Şəmsəddin Eldənizin iqamətgahı Bərdədə yerləşdiyinə görə, o, bu şəhəri yenidən bərpa etdimişdi.

Qədim və orta əsr mənbələrində Bərdə şəhərində zəngin kitabxananın fəaliyyət göstərdiyinə dair tutarlı məlumatlar verilmişdir. Nizamişünas alim, professor Qasım Cahaninin yazdığına görə, Bərdənin Cümə məscidi yanında yaradılmış bu kitabxanada xeyli dini və dünyəvi kitab toplanmışdı.

Nizami "Xosrov və Şirin" əsərini yazmağa hazırlaşarkən mövzu ilə bağlı mənbələrlə tanış olmaq, mötəbər materiallar toplamaq üçün bilikli adamların tövsiyəsi və məsləhəti ilə Gəncədəki kitabxanalara, eləcə də zəngin Bərdə kitabxanasına getmişdi. Bu barədə şairin özü əsərdə ətraflı məlumat verir:

**Məlum hekayədir "Xosrov və Şirin",
Dastan yoxdur əsla bu qədər şirin.
Ruhu oxşasa da bu gözəl dastan,
Pərdədə qalmışdı bu gəlin çoxdan.
Tanıyan yoxdu bu gözəl alması,
Bərdədə var idi bir əlyazması.
O ölkənin qədim tarixlərindən
Bu dastanı tamam öyrənmişəm mən.
O yerdə yaşayan qoca adamlar
Təşviq etdi, işə mən verdim qərar.
Ağıl bu dastanı bəyənsin gərək,
Sözləri şirindir, məzmunu gerçək [13, s.36].**

Buradan belə qənaətə gəlmək olar:

birincisi, Bərdə şəhəri həmin dövrdə xeyli inkişaf etmiş, mədəni həyatı ilə məşhurlaşmış, zəngin kitab sərvətinə malik olmuşdur;

ikincisi, şairin müəllif dairəsi çox geniş olmuşdur. O, yeni əsər yazarkən xeyli axtarışlar aparmış, bir fikir söyləmək üçün yüzlərlə kitab oxumuşdur.

Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənzum roman olan "Xosrov və Şirin" dastanının 1180-ci ildə tamamlanmasını əsas götürən tədqiqatçıların fikrincə, Nizami Bərdə kitabxanasından 1178-1179-cu illərdə istifadə etmişdir.

Akademik Ziya Bünyadovun yazdığına görə, erməni Qriqoryan kilsəsinin havadarları Qarabağa soxularaq bir çox mədəni abidələri, o cümlədən qədim Bərdənin nəhəng kitabxanasını vəhşicəsinə yandırmış, külünü Tərtər çayına axıtmışdılar [4].

2. Nizaminin kitablar aləmi və mütaliə dairəsi

Professor Əziz Mirəhmədovun yazdığı kimi, Nizami Gəncəvi "Azərbaycan klassik ədəbiyyatı ilə birlikdə Azərbaycan kitabının inkişaf yolunun müəyyənləşməsində həlledici iş görmüşdür. Kitab mədəniyyətinin bir çox qiymətli, mütərəqqi ənənələri onun adı ilə bağlıdır" [10].

Kitabşünas alim İmaməddin Zəkiyevin fikrincə, "Azərbaycan ədəbiyyatının qızıl dövrü sayılan XII əsr eyni zamanda Azərbaycan kitab mədəniyyətinin qızıl dövrü sayılmalıdır. Bu mədəniyyətin bir çox səhifələri dahi Nizamini Azərbaycan kitabşünası kimi də öyrənməyə əsas verir" [10, s.159].

Nizami Gəncəvi ədəbi irsinin Şərqi kitab mədəniyyəti kontekstində öyrənilməsi və araşdırılması üçün iki mühüm suala cavab vermək lazım gəlir:

Birincisi, Nizami qədimdə və orta əsrlərdə yaşayıb-yaratmış hansı müəlliflərin əsərlərini mütaliə etmiş, hansı kitablardan bəhrələnmişdir?

İkincisi, Nizaminin əlyazma əsərlərinin Şərqi kitab sənətinə təsiri nədən ibarətdir?

Dahi şairin əsərlərinə və onun haqqında yazılmış elmi araşdırmalara istinadla bu suallara dolğun cavab vermək mümkündür.

Bəllidir ki, İlyas Yusif oğlu ibtidai təhsilini öz evlərində atasının yanında almış, uşaq yaşlarından ana dili ilə yanaşı, fars və ərəb dillərini öyrənmiş, Quranı oxumuş, Məhəmməd peyğəmbərin hədislərini, fiqhi, atəşpərəstlik, xristian, islam və digər dinlərin görkəmli xadimlərinin həyat və təlimlərini mənimsəmişdir.

Nizami dünya, o cümlədən Şərqi ədəbiyyatına müntəzəm müraciət etmiş, ilk növbədə Azərbaycan şifahi xalq öməklərini dönə-dönə dinləmiş, onları ruhuna hopdurmuş, yaradıcılığı boyunca xalq incilərindən yetərinə bəhrələnmişdi. Bunu onun ədəbi irsində folklor nümunələrinə, özəlliklə atalar sözlərinə, məsələlərə, deyimlərə və s. gen-bol yer verməyi də təsdiqləyir.

Nizaminin böyük ehtiramla müraciət etdiyi müəlliflərdən və onların qələmə aldığı əsərlərdən bir çoxunun adlarına dahi sənətkarın ədəbi irsində rast gəlmək mümkündür.

Oğuz türklərinin "Dədə Qorqud", hindlərin "Kəlilə və Dimnə" kimi dastanları şairin tez-tez üz tutduğu əsərlərdən idi.

"Avesta", "Zəbur", "Tövrat", "İncil", "Quran" kimi müqəddəs kitabları oxuyub öyrənən şair ayrı-ayrı əsərlərində onlardan iqtibaslar gətirmiş, öz fikirlərinin təsdiqi üçün həmin ilahi kitablara isnad etmişdir.

Nizaminin əsərləri ilə tanışlıq göstərir ki, o, Şərqi Fərabî, Biruni, İbn Sina, Bəhmənyar, Firdovsi, Xəyyam, Sənai, Nizamülmülk, Qətran Təbrizi kimi məşhur söz ustalarının irsi ilə yaxından tanış olmuş, onlardan bəhrələnmişdi. O, qədim Şərq və yunan filosoflarının əsərlərini də ciddi şəkildə oxuyub mənimsəmişdi.

XI əsrdə Orta əsr müsəlman Şərqi'nin görkəmli nümayəndələrindən biri, Səlcuq sultanları Alparslan və Məlikşahın vəziri olmuş Əbu Əli Əl-Həsən et-Tusi Nizamülmülkün (1018-1092) məşhur "Siyasətnamə" əsərini...

Yaxud: Ellinizm dövrünün görkəmli şəxslərindən olmuş antik yunan riyaziyyatçısı, coğrafiyaçısı, astronomu, astroloqu və filosofu Ptolomeyin (Klavdius Ptolemeyus, 90/100-160/175) 13 kitabdan ibarət olan, qədim dövrün bütün astronomik biliklərini özündə toplayan "Almagest" (Böyük Toplu) əsərini... (Yeri gəlmişkən, "Almagest" əsərini ərəblər "Əl-Məcəsti" ("Məcəst") adı ilə tərcümə etmişdilər. Şərqdə həmin kitab bu adla tanınırdı).

Yenə də Ptolomeyin 8 kitabdan ibarət "Coğrafiya" əsərini...

Qədim yunan riyaziyyatçısı Evklidin (e.ə. 323 - e.ə. 285) məşhur "İqlidis" ("Öqlidis"), "Elementlər", "Əsaslar" və "Məlumatlar" kitablarını...

Nizami oxuduğu əsərlərdən, təsirləndiyi şifahi ədəbiyyat nümunələrindən tək-cə yaradıcılıq istiqaməti yox, dərin bilik və elmi məlumat da almışdır. Özünün yazdığı kimi, "yəhudi, xristian, pəhləvi" kitablarını da" mütaliə etməyi unutmaması qarşılıqlı mənəvi zənginləşmə ilə əlaqədar olmuşdur. Yeni oxuduğu kitablar Nizamini, Nizami isə Azərbaycan və Şərq kitab mədəniyyətini zənginləşdirmişdir.

Nizami məşhur şair və alimlərinin ədəbi, fəlsəfi əsərlərini oxuyub dərk etməsi sayəsində elmi dünyagörüşünü zənginləşdirməyə, dünya nizamının və həyat həqiqətlərinin sirlərini öyrənməyə çalışmış, nəticədə özü də kamil söz adamı, mütəfəkkir kimi yetişmişdi.

Mühüm bir məqam: XII yüzilliyin məşhur Orta Asiya şairi, ədəbiyyat nəzəriyyəçisi və tənqidçisi Nizami Əruzi Səmərqəndi (1110-1161) özünün "Nadirlər məcmuəsi" ("Məcməün-nəvadir") və ya "Dörd məqalə" ("Cahar məqalə") əsərində orta əsrlərdə söz meydanına atılmaq istəyən gənclərin qarşısında qoyulmuş tələblər haqqında belə bəhs edir:

"Şair gənc yaşlarında öz sələflərindən beşinin iyirmi min və öz müasirlərinin on min misra şeirini əzbərləməsə, daima böyük şairlərin divanlarını mütaliə edib onların şeir qüdrətini, sənətkarlıq sirrini öyrənməsə, onların nailiyyət və nöqsanlarını təhlil edib öz təbinin səhifəsinə həkk eləməsə, heç vaxt söz zirvəsinə ucala bilməz və onu fitri istedadı qüdrət kəsb edə bilməz. Bu mərhələni keçib öz istedadını möhkəmlətməmiş şairlər şeir sənətinə aid olan bütün elm və fənləri tədqiq edib öyrənməli, əruz, qafiyə, poetika haqqında yazılmış Sərəxsi Bəhraminin və başqa ustalarının əsərlərini dərinləndirib mənimsəməlidir. Bu elmləri uğurlu öyrənmək üçün şair gərək bir görkəmli söz ustası seçib ona şagirdlik etsin".

Orta əsrlərdə İslam alimləri savadlı şəxslərin elmi səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif elm sahələrinə bələdlik meyarını əsas götürüdürlər. Onlardan bir çoxlarının təsnifatına əsasən elmlər "hikmətli elmlər" və "qeyri-hikmətli elmlər" olaraq iki yerə bölünürdü. Bəzi ərəb mənbələrində elmlərin bölgüsü iki qismə ayrılır: "ülum-i əvail", yəni "ilkin elmlər" və "ülum-i əvaxir", yəni "sonuncu elmlər". Bunlar da öz növbəsində daxili bölgülərə parçalanır, hər birinin sahələri göstərilirdi.

Nizaminin əsərlərindən aydın olur ki, o, təsnifatda göstərilən elmlərin bir çoxuna dərinlən yiyələnmişdir. Nizamişünasların fikrincə, şairin bilik dairəsinə daxil olan fənlərin siyahısı yetərincə rəngarəngdir: tarix, məntiq, ritorika, stilistika, dialektika, sofistika, astrologiya, astronomiya, cəbr, həndəsə, kimya, coğrafiya, təbabət, mineralogiya və s. və i.a.

Orta əsr müsəlman ölkələrində öyrənilməsi zəruri sayılan "on iki fənni" (Quran, təfsir, hədis, ədəbiyyat, əruz, coğrafiya, tarix, inşa, xəttatlıq və s.) hamıdan "mükəmməl bilən mənəm, mən" deyən şair həm də mahir xəttat, bacarıqlı kitab ustası olmuşdur.

Nizami "Yeddi gözəl" poemasında yazır:

**Dedim ki, bir əsər yaradım gərək,
İncə naxışlarla kəsilsin bəzək.
Dünyada nə qədər kitab var belə,
Çalışıb əlləşib gətirdim ələ.
Ərəbcə, dəricə, yeri düşürkən
Buxari, Təbəri əsərlərindən
Oxudum, oxudum, sonra da vardım,
Hər gizli xəznədən bir dürr çıxardım [15, 21-22].**

Şairin "Oxudum, oxudum, sonra da vardım" misrası belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, o, mütaliə işinə məsuliyyətlə yanaşmış, maraqlı, lazımlı və faydalı hesab etdiyi kitabları dəfələrlə oxumaqdan usanmamışdır. Öz oxu təcrübəsini oxucularına da təlqin etməyə çalışan mütəfəkkir onları kitabdakı sirli mənalara anlamağa, mətnə verilən mətləblərin incəliklərinə varmağa, mütaliə zamanı qazandığı bilikləri təkrar oxu prosesində təkmilləşdirməyə səsləyir.

Nizami Gəncə və Bərdə kitabxanalarında saxlanılan, eləcə də özünə gəlib çatan əlyazma əsərlərin incəliklərini daha yaxşı başa düşmək, şair və filosofların mətləblərini düzgün anlamaq üçün onları dönə-dönə diqqətlə oxumuş, "qabığı ataraq məğzini almış", "hər gizli xəznədən bir dürr çıxarmış", yaxşı kitabı pis kitabdan ayıra bilmişdir.

**Ey fələk, qoy dolaşsın xəyalı çaşdıranlar,
Açılmaz düyün kimi sözü dolaşdıranlar, -**

deyən şair hələ o çağlarda şairlik, alimlik iddiasında bulunan, öz savadına, biliyinə, mütaliə səviyyəsinə uyğun bayağı əsərlər yazan, "xəyalı çaşdıran", "sözü düyün kimi dolaşdıran" üzdənirəq müəlliflərə qarşı çıxırdı. Onun qənaətinə görə, "söz kələfini dolaşdıran oğrular", "saxta, boyalı söz yazanlar sözün ismətini" ləkələmiş, "söz qəsriyi alçaqcasına viran etmişlər" [12, s.43].

Saxta əhvalatlar, yalan hadisələr, uydurma süjetlər üzərində qurulmuş kitabları kəskin şəkildə tənqid və ifşa edən şair müəllifləri həyat həqiqətlərinə əsaslanmağa, doğrunu qələmə almağa, gerçəkliklərin gözünün içinə baxmağa dəvət edir:

**Qiyətdən salmışdır sözü ylanlar,
Doğrunu danışan möhtəşəm olar [13, s.47].**

Bu tələbin əyani təsdiqi kimi Nizami öz yaratdıqlarını örnək göstərir, bütün yaradıcılığı boyunca yalnız düzgünlüyə söykədiyini, ağlabatan məsələlərə söz ömrü verdiyini, oxucunu yanlış yola aparən mənasız mətləblərdən uzaq durduğunu dilə gətirir, **"Ən doğru sözlərdən ... əsər yaratdım"** - deyir [16, s.54].

Nizaminin fikrincə, "gizli sirlər bəyan edən" əsərin məzmununu dərk etmək, fikrin nizamını anlamaq, bir sözlə, ciddi kitabları bayağı cizmaqaralardan seçib ayıra bilmək üçün onları təkrar oxumaq, eləcə də elmi dünyagörüşü artırmaq lazımdır.

Nizami oxucusuna ilk dəfə tanış olduğu kitaba diqqətlə yanaşmağı, onun cildinə, tərtibatına aldanmamağı, məzmununa və mənasına bələd olmadan ona dəyər verməyə tələsməməyi tövsiyə edir:

**Bir təbərrik yazıb versə kim sənə,
Aç, oxu, mənə tap, uyma cildinə [16, s.364].**

Bununla yanaşı, şair kitabın məzmunu ilə formasının uyğun gəlməsini, məzmunla cildin bir-birini tamamlamasını bir şərt kimi irəli sürür:

**Gəzirəm elə bir sərraf insanı
Ki, məğmun etməsin gövhər satanı [16, s.611].**

Şair eyni zamanda oxucuların dəyərli kitabları tapıb oxuya bilmələri üçün hər bir şəhərdə kitabxanaların, kitab dükanlarının açılmasının vacibliyini də vurğulayır:

**Söz hər şeydən əvvəl dinləyən istər,
Alıcı olmasa, tanınmaz gövhər [16, s.611].**

Sənətkar sözə dəyər verən, mətləbi anlayan, məzmunu qavrayan, müəllifi dərk edən hazırlıqlı oxuculara yüksək rəğbətini bildiməklə yanaşı, kitabdan, sənətdən başı çıxmayan nadan adamlara şeir oxumağın faydasın olduğunu da söyləyir:

**Açmaq xəzinəyə açan selləri,
Dənizə tullamaq dürrü, gövhəri
Min dəfə yaxşıdır, asandır, inan,
Nadan adamlara şeir oxumaqdan [16, s.611].**

Nizami insanı kitab oxumağa, oxuduğunu anlamağa, anladığını dərk etməyə, dərk etdiyini öyrənməyə, öyrəndiyini öyrətməyə çağırır. O, bilik qazanmaq üçün müntəzəm mütaliə etdiyini, maraqlandığı mövzunu mənimsəyəne qədər bəzən yuxusuz gecələr keçirdiyini belə etiraf edir:

**Hər gecə biliyə qapı açmadan,
Başımı yastığa qoymadım bir an [16, s.35].**

Nizami şair və alimləri elə kitab yazmağa səsleyir ki, həmin kitabı:

**Ürəkdən sevinsin hər bir oxuyan,
Zövq alsın fikrini dərindən duyan [16, s.40].**

Yaxud:

**Düzdüm bu tarixdən elə bir dastan,
Könlündə bir sevinc duysun oxuyan [16, s.48].**

3. Xəttatlıq sənətində istifadə olunan yazı ləvazimatları haqqında

Nizami irsində xəttatlıq sənətində istifadə olunan yazı ləvazimatları haqqında dəyərli məlumatlar öz əksini tapır. Bunlar əlyazma kitablar hazırlayan xəttat, katib, mirzə, zərrab, rəssam, nəqqaş, müsəvvir, müsəhhih, müzəhhib, mücəllid, səhhaf, ləvvah, kitabdar kimi sənətkarlarla bağlıdır.

Araşdırmalardan aydın olur ki, şair kimi şöhrətlənən Nizami eyni zamanda zərif üslublu xəttat, gözəl xətlə katib, aydın danışığı natiq kimi tanınıb. Sənətkar qəsidələrinin birində xəttatlığı X əsrin məşhur ərəb alimi, xəttatı və dövlət xadimi, ərəb əlifbasına nöqtələr əlavə etmiş məşhur xəttat İbn Müqlədən, natiqliyi və mühazirə sənətini isə İbn Hanidən yaxşı bildiyini bildirir:

**Görsə incə, pak xəttimi, şərəf tapar İbn Müqlə,
Şeirimdəki cadulara İbn Hani də heyrandır [17].**

Şair əsərlərində qələm, lələk, qələmdan, mürəkkəb, kağız və digər yazı ləvazimatları barədə də maraqlı fikirlər söyləyib, onları öz poetik ifadələri ilə bəzəyərək yeni təşbeşlər, bənzətmələr, istiarələr yaradıb. Məsələn qələm haqqında yazır:

**Ən uca sərkərdədir gərmişdəki aləmə,
Cəvahir həmayili yaraşıqdır qələmə [6, s.21].**

Nizamişünas Rüstəm Əliyev həmin beyti belə izah edir:

"**Qələm** deyərkən Allahın qələmi və **cəvahir həmaili (boyunbağı)** məfhumu altında isə həmin qələmlə kainat yaradılmamışdan əvvəl göylərdə saxlanan lövhədə (lövhə-məfhun) yazdığı varlığın taleyi, nəqşi nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə, "**qələmin boyunbağı**" ("**cəvahir həmaili**") deyəndə qələmin yazısına işarə olunur" [6, s.154].

4. Katib, mirzə, xəttat, nəqqaş və xətt növləri haqqında

Nizami öz əsərlərinin üzünün köçürülməsində, cildlənməsində, müxtəlif ölkələrə göndərilməsində iştirak edib. Şair "Leyli və Məcnun" dastanında yazır ki, əsərlərimi "ürəyimin qanıyla yazmasaydım və bütün xalqların malı olacağına inanmasaydım, onların heç birini "eldən-elə yollamazdım". Məsələn, Nizami "Sirlər xəzinəsi" əsərini Ərzincan vilayətinin hakimi Fəxrəddin Bəhram şah ibn Davuda (1162-1225) həsr etmiş, kitabı ona göndərmişdi.

Professor Rüstəm Əliyev yazır: "Ərzrum səlcuqlarının tarixçisi İbn Bibi həmin əsərin 1178-ci ildə Ərzincana çatıb Bəhram şahı təqdim edilməsini və əsərin böyük ehtiramla qəbul olunmasını müfəssəl təsvir etmişdir".

Məhəmmədəli Tərbiyyət "Danışməndani Azərbaycan" əsərində yazır ki, "Sirlər xəzinəsi" əsərinə görə Fəxrəddin Bəhram şah Nizamini beş min dinar pul (bəzi qədim mənbələrdə "beş min dinar qızıl") göstərilir), yüklənmiş beş at, beş iti yerişli qatır və ziynətlə tikilmiş fəxri geyimlə mükafatlandırmışdı.

Nizami Gəncəvinin "Yeddi gözəl" poemasında verdiyi məlumata görə, orta əsrlərdə Şərq ölkələrində, eləcə də Azərbaycanda bərk yazı materialları, o sırada daşlar, qayalar, gil lövhələr, sümük və s üzərində yazı həkk olunur və ya rəsm (şəkil) çəkilirmiş:

**Münzər: "Gəlsin, – dedi, – cahan nəqqası,
Yeni bir naxışla güldürsün daşı".
Əlində fırçası, boyası, zəri,
Nəqqaş gəlib çəkdi şahı, əjdəri.
Bəhramın hər belə işi, qüdrəti
Tapdı Xavərnəqdə əksi, surəti [15, s.56].**

"İsgəndərnamə" poemasında müxtəlif dillərdə yazılmış tarixi mənbələr üzərində işləməsi haqqında belə yazır:

**İsgəndər haqqında heç bir əsərdə
Məlumat görmədim yığcam bir yerdə.
Sözlərlə dolmuşdu xəzinə içi,
Ancaq hər nüsxə bir dağınıq inci.
Hər köhnə nüsxədən əsas alaraq,
Onu öz şeirimlə bəzədim ancaq,
Ən qədim tarixi əsərlərdən mən,
Yəhudi, nəsrani, pəhləvilərdən
Ən incə sözləri əlimə saldım,
Qabığı ataraq, məğzini aldım [16, s.45-46].**

Şair daha sonra tarixi mövzuda qələmə aldığı dastanın uğurlu alınması üçün hansı çətinliklərdən keçdiyini belə təsvir edir:

**Müxtəlif dillərdən yığdım çox sözlər,
Bunlardan düzüldü yazdığım əsər,
Saydığım dilləri ətraflı bilən
Saxlar öz dilini mənə töhmətdən.
Hansı bir pərdədə doğru söz gördüm,
O sözün telini şeirimlə hördüm [16, s.46].**

"İsgəndərnamə" poemasında Nizami çoxlu mənbələrdən istifadə etdiyi, hər mənbədən bir məlumat aldığı barədə belə yazır:

**Əlimə hər çeşid tarix topladım,
Gözümdən hərfi də mən buraxmadım.
Hər yırtıq vərəqdən toz silə-silə,
O dağınıq xəznəni topladım belə [16].**

Nizaminin elm, idrak, söz, ağıl, kamal haqqında fikirləri orta əsr qaranlıqları içərisindən sönməz günəş kimi dünyaya işıq saçır.

Maraqlıdır ki, Nizami əsərlərinin qəhrəmanları da sözü uca tutan, kitaba hörmət edən, kitabxanani yüksək qiymətləndirən, məşhur şair, alim və filosofların kitablarını mütaliə edən şəxsiyyətlərdir.

Nizaminin qəhrəmanları da özü kimi elm, bilik, ədəbiyyat, kitab vurğunu olmuş, mütaliyəyə xüsusi dəyər vermişlər.

Bu baxımdan şair poemanın əsas qəhrəmanlarından biri olan **Xosrov** obrazını mənəvi inkişaf prosesində təsvir edərək, sözün qüdrətini, söz sənətinin tərbiyəvi gücünü çox böyük ustalıqla əks etdirir.

Nizami Xosrovu "hər fənni düşünən", oxuduğu kitablardan "az müddətdə dərya bilik qazanan" fəal mütaliəçi kimi təqdim edir.

Şair Fərhad haqqında yazır:

**Həndəsə elmini öyrənmiş təmiz,
Bəllidir onunçün Məcəst, İqlidis [13].**

Nizami "Leyli və Məcnun" dastanında Qeys haqqında belə deyir:

**Aləmi şərh edən Loğman kimiydi,
Vaxtının ən böyük bir alimiydi [14].**

Yaxud şair "Yeddi gözəl" əsərində Şidənin kitaba və elmə bağlılığını bu cür ifadə edir:

**Tibb elmi, həndəsə, asiman, nücüm,
Şidənin əlində sanki mumdu, mum [15].**

Dahi sənətkar "İsgəndərnamə" əsərində sevimli ədəbi qəhrəmanı Makedoniyalı İsgəndər obrazının timsalında kitab və kitabçılıq sənəti ilə bağlı maraqlı fikirlər söyləmişdir.

Nizami İsgəndəri kitaba və kitabxanaya rəğbət bəsləyən, ədəbi, elmi nailiyyətlərdən xəbərdar olan, "Şahnamə"ni və s. əsərləri əzbər bilən, yeddi zəkali alimlə (Ərəstu, Bəlinas, Sokrat, Valis, Əflatun, Fərfuriyus, Hürmüzd) xəlvətə çəkilib fikir mübadiləsi aparan dərin ağıl sahibi kimi təqdim edir.

Məşhur alimlərin İsgəndəri dünyanın yaranışını və mahiyyətini dərk etməkdən ötrü elm, bilik öyrənməyə çağırımları da çox ibrətamizdir. İsgəndər oxuyub öyrənmək, biliyə, elmə yiyələnmək üçün səylə çalışır. Şair poemanın "İsgəndərin təlim alması" bölməsində yazır ki, İsgəndərin atası Feyləqus oğluna ədəb, hünər, bilik öyrənmək üçün qayğı göstərir.

Şair İsgəndərin çalışqan şagird olduğunu, miləlliminin etimadını doğrultduğunu bu sətirlərdə tərənnüm edir:

**Şahzadə illərlə çox çalışdı, çox,
Qulağı elm aldı, başqa heç nə yox.
Öz ağı, zəkası olunca rəhbər,
Tapırdı ən incə, mənalı sözlər [16, s.57].**

Daha sonra şair İsgəndərin öz miləlliminin oğlu Ərəstudan da çox hikmətlər öyrəndiyini dilə gətirir:

**Tədbirli, bilici olmaqla yenə
Baş əydi bilici şəxsin fikrinə.
Alimlər sözünü tuturaq getdi,
Əqliylə özünü bəxtiyar etdi [16, s.56].**

Keyli sonralar İsgəndərin inkişafını göstərən şair yazır ki, artıq hökmdar dövrünün ən məşhur alimləri ilə oturub-durur, onlardan məsləhət alır.

"İsgəndərnəmə"nin ikinci hissəsi olan "İqbalnamə" başdan-başa elmi-fəlsəfi məsələlərdən danışır. O: "Qüvvət elmdədir!" - deyən İsgəndəri alim bir hökmdar kimi təsvir edir.

Cəmiyyətdə alimin və elm adamlarının rolunu yüksək dəyərləndirən İsgəndər onlara belə qiymət verir:

**Əmr etdi verildi belə bir fərman:
Alimdir gözümdə ən əziz insan!
Elmlə, hünərlə! Başqa cür heç kəs
Heç kəsə üstünlük eyləyə bilməz!
Rütbələr içində seçilir biri,
Hamıdan ucadır alimin yeri!.. [16, s.395].**

Böyük alimlərlə əhatə edilən, kitaba, müəllimə yüksək qiymət verən İsgəndər uzaq səfərlərə gedərkən belə özü ilə kitab aparırdı. İşğal etdiyi ölkələrdə hərbi qənimət kimi əldə etdiyi kitabları öz ölkəsinə aparmağa, orada kitabxanalar yaratmağa ciddi fikir verirdi. Tarixi mənbələrdən məlum olduğu kimi, dünyanın yeddi möcüzəsindən biri olan qədim dünyanın fəxri İsgəndəriyyə Kitabxanasının yaranması, onun fondunun toplanması İsgəndərin o dövrdə həyata keçirdiyi siyasətin və onun ideyasının nəticəsi olmuşdur. Məhz bu kitabxananın böyük hissəsini İsgəndər tərəfindən toplanan kitablar təşkil edirdi. İsgəndər kitabları qənimət olaraq öz ölkəsinə toplayıb gətirməklə kifayətlənmirdi. Onları yunan dilinə tərcümə etdirib, sayının çoxalmasına, nüsxələrinin artmasına da xüsusi əhəmiyyət verirdi.

İsgəndərin fəth etdiyi ölkələrin kitabxana fondlarında toplanmış qiymətli əlyazma kitabları qənimət olaraq öz ölkəsinə daşıdırması, yeni kitabxanalar açdırması, ən yaxşı kitabları tərcümə etdirməsi buna sübutdur.

**Ağıl hər bir sirrə yol tapsın deyə,
O verdi fikrini elmə, biliyə.
İstər Rum elində, istər Yunanda,
Dünya dillərində nə var cahanda,**

**Buyurdu tərcümə edilsin bütün
Bilik xəzinəsini doldurmaq üçün.
Dürr yığdı elm üçün bir-bir hər yandan,
Bunlardan yaratdı böyük bir ümman [16, s.429-430].**

Bu parçanın təhlili çox aydın göstərir ki, Nizaminin kitab və kitabxana haqqında fikirləri, onun yaşadığı dövrün çox yüksək zirvəsi olmaqla yanaşı, müasir dövrümüzdə də çox yüksəkdə duran bir fikir, dünyabaxışı kimi ölməzliyini saxlamış, kitabı və kitabxanayı bəşəri mədəniyyətin zirvəsinə çevirmişdir.

Göründüyü kimi, böyük sənətkar Nizami kitabı "dürr", kitabxanayı isə "dürr ümmanı", "bilik xəzinəsi" adlandırır.

Şairin fikrincə, şəxsiyyəti hər hansı bir rütbə yox, yalnız elm, bilik, tərbiyə ucalda bilər. Yüksək dövlət vəzifəsi tutan adam sabah həmin vəzifədən düşərsə, əvvəlki mövqeyini də itirər, lakin elm, bilik sahibi həmişə ən ülvə yüksəklikdə dayanar:

**O böyük, ağıllı, ayıq hökmdar
Öz şahlıq taxtında tutarkən qərar,
Əmr etdi, verildi belə bir fərman:
"Alimdir gözümdə ən əziz insan!
Elmlə, hünərlə! Başqa cür heç kəs
Heç kəsə üstünlük eləyə bilməz!
Rütbələr içində seçilir biri
Hamıdan ucadır alimin yeri!" [16, s.430].**

Bir sözlə, böyük hikmət sahibi və dahi alim olan Nizami şəxsiyyətin formalaşmasında elmə, biliyə, kitaba, kitabxanaya, mütaliyəyə, tərbiyəyə yüksək yer verməklə yanaşı, özü də qiymətli kitablardan və zəngin kitabxanalardan istifadə edərək yetkin şəxsiyyət kimi formalaşmış, eyni zamanda bütün bunlarla bağlı öz əsərlərində irəli sürdüyü nəzəri fikirlərini oğlu Məhəmmədin təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olarkən tətbiq etmiş, onu bilikli, ləyaqətli, ağıllı-kamallı şəxsiyyət kimi tərbiyələndirmişdir.

5. "Xəmsə" dünya kitabxana, arxiv və muzeylərində

Əlbəttə, qədim zamanlardan ölkələrarası iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrin yaranmasında və inkişafında əlyazma kitablar vacib rol malik olub. Bu baxımdan dünyanın, o cümlədən Şərqi ən məşhur mədəniyyət muzeylərində, arxivlərində, kitabxanalarında Azərbaycan əlyazma kitablarının, Nizami "Xəmsə"sinin nüsxələrinin qorunub saxlanması milli mədəniyyət tariximizin qədimliyinin və rəngarəngliyinin əyani göstəricisidir.

Professor Cahangir Qəhrəmanov yazır: "Naməlum orta əsr müəllifinin "Xülasətül-Xəmsə" əsərinin müqəddiməsində qeyd edilmişdir ki, "Quran"dan sonra oxumaq üçün ən görkəmli kitab "Xəmsə" dir.

Mənbələrin məlumatına görə, "Xəmsə" ilk növbədə Şərqdə məşhurlaşmış, sonra isə üzü köçürülərək dünya ölkələrinə yayılmışdır. "Xəmsə"nin bir çox qiymətli əlyazma nüsxələri dünyanın məşhur kitabxana, arxiv və muzeylərində qorunub saxlanılır. Azərbaycandan başqa, İran, İraq, Türkiyə, Misir, Pakistan, Özbəkistan, Tacikistan, Almaniya, Böyük Britaniya, Fransa, Avstriya, Rusiya, ABŞ və digər ölkələrdə dahi şairin 900-dən çox cildlənmiş əlyazma əsəri vardır. Təkcə "Xəmsə" əlyazmalarının sayı isə 500 nüsxəyə yaxındır. Həmin kitabda verilən təsvirlərə əsasən Nizami "Xəmsə"sinin İstanbulda 82, Tehranda 79, Londonda 54, Oksfordda 13, Lahorda 10 əlyazması saxlanılır.

Nizami əsərlərinin əlyazmalarının təsviri müxtəlif dövrlərdə və ayrı-ayrı ölkələrdə Əhməd Münzəvi (İran), Əhməd Atəş (Türkiyə), Andre Dü Ryö, Edqar Bloşe (Fransa), Eduard Braun (Böyük Britaniya), Karl Zaleman, Boris Dorn (Rusiya) və digər mütəxəssislərin tərtib çap etdiriyi kataloqlarda öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan alimləri Cahangir Qəhrəmanov və Kamil Allahyarovun müxtəlif illərdə Azərbaycan və rus dillərində işıq üzü görmüş "Nizami Gəncəvi əsərlərinin əlyazmaları dünya kitab xəzinələrində" adlı kataloqa "Xəmsə"nin bütöv əlyazmalarının, ayrı-ayrı poemalarının, həmçinin şairin lirik şeirlərinin saxlanıldığı əlyazmaların qısa biblioqrafik təsviri daxil edilmişdir [9].

"Xəmsə" əlyazmalarının öyrənilməsi ilə bağlı bu günə qədər bir çox işlər görülmüşdür. Məsələn, Azərbaycan alimi və rəssamı, sənətsünaslıq elmləri doktoru Adil Qazıyevin "Nizami "Xəmsə"sinin 1539-1543-cü illər əyazmasının miniatürləri" (Bakı, 1964, rus dilində), Tacikistan incəsənət tarixçisi, tarix elmləri doktoru Larisa Dodxudayevanın "Orta əsr fars miniatür rəssamlığında Nizaminin şeirləri" (Moskva, 1985) və digər kitablarda bu mövzuya müəyyən qədər aydınlıq gətirilmişdir. Bununla belə, həmin əsərlər o dövrə kimi bəlli olan kataloqlar əsasında hazırlandığına görə şairin bütün əlyazma nüsxələrinin əhatə edilməsi baxımından tam hesab edilə bilməz.

Bir çox Nizamişünas alimlərin qənaətinə görə, "Xəmsə"nin elmə hələl məlum olan ən qədim əlyazması XIV əsrin əvvəllərinə, daha dəqiq desək, 1318-1319-cu illərə aiddir. Tehran Universitetinin Mərkəzi Kitabxanasında saxlanılan 179 vərəqlik həmin əlyazmada 17 rəngli miniatür də verilmişdir. Bununla belə, şairin "Sirlər xəzinəsi" və "Xosrov və Şirin" əsərləri həmin nüsxəyə salınmışdır. Yeri gəlmişkən, həmin kitabxanada "Xəmsə"nin XVII-XVIII əsrlərdə üzü köçürülmüş yarımçıq və tam nüsxələri də mühafizə edilir [11, s.124].

"Xəmsə"nin Paris şəhərində – Fransa Milli Kitabxanasının fondunda saxlanılan digər əlyazması isə 1362-ci ildə katib Əhməd İbn Əl-Hüseyni İbn

Sina tərəfindən köçürülmüşdür. Görkəmli Nizamişünas alim Yevgeni Bertels Paris nüsxəsi haqqında belə yazır: "Bu, nəsxələ yazılmış əlyazması əldə etdiyimiz əlyazmaların ən yaxşısı idi, düzdür, xeyli miqdarda buraxılmalar vardır, ancaq əksər hallarda ən qüsursuz mətn verir. Ona görə də işdə o əsas götürülmüşdür və ondan kənara çıxmalara ancaq nadir hallarda yol verilir" [3, s.12].

Türkiyə kitabxanalarında da Nizami əsərlərinin əlyazmaları çoxdur. Təkcə İstanbuldakı Topxana Sarayı Kitabxanasında "Xəmsə"nin 80-ə yaxın əlyazması qorunur. Buradakı nüsxələr arasında ən qədimi 1377-1378-ci illərə aid olan 397 vərəqdən ibarət əlyazmadır [2, s.124].

Rusiyada – Sankt-Peterburq Universiteti kitabxanasında mühafizə olunan "Xəmsə"nin köçürülmə tarixi 1375-1376-cı illərə aiddir. Cəmi 239 vərəq olan bu nüsxəyə "Sirlər xəzinəsi" və "Yeddi gözəl" poemaları daxil edilməmişdir.

Akademik Möhsün Nağısoylu 2012-ci ildə dərc etdirdiyi məqaləsində Çexiyanın Dövlət Kitabxanasında indiyədək heç bir mütəxəssisin araşdırmadığı əlyazma nüsxələrinə rast gəlmədiyini bildirir. Alimi yazır ki, burada Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sinin və ayrı-ayrı poemalarının 9 nüsxə qədim və nəfis əlyazması, eləcə də digər orta əsr klassiklərimizə məxsus əlyazmalar saxlanılır. Həmin əlyazmalar içərisində tarix etibarilə ən qədimi "Xəmsə"nin dördüncü poeması olan "Həft peykər" ("Yeddi gözəl" in) 1389-cu ildə üzü köçürülmüş nüsxəsidir. "Yeddi gözəl" in ayrıca köçürülmüş nüsxələri sırasında 50 vərəqlik bu əlyazma tarix baxımından üçüncü yeri tutur. Belə ki, əlyazma kataloqlarına əsasən "Yeddi gözəl" in dünyada ən qədim nüsxəsinin 1371-ci ildə köçürüldüyü müəyyən edilmişdir. Poemanın ikinci qədim nüsxəsi 1386-cı ildə hazırlanmışdır. Göründüyü kimi, "Yeddi gözəl" in XIV əsrə aid olan Praqa nüsxəsi poemanın ən qədim nüsxəsindən cəmi 18 il sonra yazıya alınmışdır [11].

Müxtəlif kataloqlarda öz əksini tapmış məlumatlara əsasən Nizaminin qələmə aldığı beş dastanın indiyə qədər bəlli olan ilk əlyazma nüsxələrinin üzünün köçürüldüyü tarixləri müəyyənləşdirmək mümkündür. Belə ki, "Məxzən əl-əsrar" ("Sirlər xəzinəsi") poemasının Londonun İndiya-Ofis kitabxanasında saxlanılan 24 vərəqdən ibarət ən qədim nüsxəsi nəsx xətti ilə 1239-cu ildə yazıya alınmışdır.

Katib-Əzhər Təbrizinin 1421-ci ildə üzünü köçürdüyü "Xosrof və Şirin" əsərinin əlyazması İngiltərənin Mançester şəhərindəki Con Raylands kitabxanasında mühafizə olunur.

Nizaminin 1423-24-cü illərdə üzü çıxarılan "Leyli və Məcnun" poemasının əlyazması ABŞ-ın Kembric şəhərində fəaliyyət göstərən Harvard Universitetinin kitabxanasındadır.

Köçürülmə tarixi 1371-1372-ci illərə aid olan "Həft peykər" ("Yeddi gözəl") dastanının saxlanılma yeri İran İslam Respublikasının Ərak (keçmiş Sultanabad) şəhərindəki Əbdülhüseyn Bayat kolleksiyasıdır.

Dahi şairin sonuncu əsəri olan "İsgəndərnamə"nin elm aləminə məlum olan ən qədim əlyazma nüsxəsi Tehrandakı Əsgər Mehdəvi kolleksiyasını bəzəyir. Onu Katib-Məhəmməd bin Xacə Nəcməddin Təbrizi 1233-cü ildə köçürmüşdür.

Professor Əziz Mirəhmədov hələ 1960-cı illərin əvvəllərində "Azərbaycan kitabı" bibliografiyasının I cildinə yazdığı müqəddimədə təkcə o vaxtkı Azərbaycan EA-nın Əlyazmalar Fondunda Nizami "Xəmsə"sinin 20 əlyazmasının, Leninqradda (indiki Sankt-Peterburq) 20-dən artıq, Tehranda isə 30-a qədər əlyazma nüsxəsinin saxlanması barədə məlumat verirdi [10, s.33].

Əlyazmaşünas alim Paşa Kərimovun bildirdiyinə görə isə hazırda AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu İnstitutunda Nizami əsərlərinin 27 əlyazma nüsxəsi saxlanılır. Onlardan 8-i öz qədimliyinə, keyfiyyətinə, daha çox əsərləri əhatə etməsinə görə ən dəyərlisi hesab edilir. 27 nüsxənin təxminən 11-i isə "Xəmsə" ilə bağlıdır [8].

Əlyazmalar İnstitutunda qorunan nüsxələrdən ən qədimi 1421-ci ildə Davudi tərəfindən köçürülmüş əlyazmadır. Paşa Kərimovun şərhinə əsasən, bu dəyərli nüsxənin kənarında gözəl xətlə türk əsilli Əmir Xosrov Dəhləvinin də "Xəmsə"si də yazılmışdır. Digər nüsxələrdən fərqli olaraq fəsillərin adları burada daha genişdir. Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, bu, daha qədim nüsxələrdən biridir və gələcəkdə Nizaminin əsərlərinin yeni elmi-tənqidi mətni tərtib edilərkən həmin nüsxəni də nəzərə almaq lazımdır [8].

Əlyazmalar İnstitutunda qorunub saxlanılan ən dəyərli sənət incilərindən biri də "Xəmsə"nin tam əlyazmasıdır. 1636-cı ildə Dust Məhəmməd ibn Dəriş Məhəmməd Dərəxtiçi tərəfindən üzü köçürülmüş bu əlyazma XV əsrdə geniş yayılmış yazı üslubu olan nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Dust Məhəmməd əlyazmanı başa çatdırandan sonra "Xəmsə"nin ən qədim ehtimal olunan nüsxəsini əldə edə bilmiş, üzünü köçürdüyü əlyazma üzərində müəyyən qeydlər aparmışdır. Cəmi 408 vərəqdən ibarət olan bu nüsxə yüksək zövqlə, nəfis şəkildə tərtib edilmiş, hər bir şeirin başlığı parlaq rənglərlə, qəşəng qızılı naxışlarla bəzədilmiş, mətnə cəlbedici miniatürlər də əlavə olunmuşdur.

Nəticə

Beləliklə, orta əsrlərdə kəlamın, yazının, kitabın müqəddəs sayıldığı İslam dünyasında, Şərqdə elmə, mədəniyyətə, incəsənətə, ədəbiyyata, o sırada poeziyaya, marağın artması əlyazma kitab sənətinin də inkişaf etməsinə ciddi təkan verib. Bu baxımdan dahi sənətkarımız Nizami Gəncəvinin kitab salnaməmizin incisi sayılan əsərlərinin ayrı-ayrı ölkələrdə yaranmış əlyazma nüsxələri Şərq kitab sənətinin hələ orta yüzilliklərdə kifayət qədər yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini təsdiqləyir.

Müdrük sözə, müdrük sözləri toplayıb nəsildən-nəslə çatdıran kitaba və bu kitabları qoruyan, saxlayan, oxucuların istifadəsinə verən kitabxanalara hörmət

və ehtiramını dəfələrlə bildirən şair yaxşı kitabın hər misrasının öz miləllifini tanıtdıracağına, əsrlərlə yaşamasına zəmin yaradacağına əminliyini bildirir.

Bütün bunlar bir daha təsdiqləyir ki, Nizami irsində əlyazma kitabın tərtibi, struktur quruluşu, lüğətçilik işi məsələləri haqqında dəyərli mülahizələr hərtərəfli elmi araşdırmalar tədqiqat tələb edir.

Dahi şair yeddi yaşlı oğlu Məhəmmədə nəsihətində yazırdı:

**Bilik kəsb etməklə dünyanı qazan,
Əsmanı oxu ki, mənə alasan.**

Ulu mütəfəkkirin bu qiymətli nəsihəti bu gün də olduqca aktualdır və əslində hər bir Azərbaycan övladına ünvanlanmış ağsaqqal öyüdü kimi qəbul edilməli və həyata keçirilməlidir.

"Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin "Nizami Gəncəvi İli" elan edilməsi haqqında" Prezident Sərəncamında qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həyata keçirilməsi istiqamətində nə iş görülməlidir?

Əlbəttə, Nizamişünas mütəxəssislərin qarçısında duran vəzifələr daha geniş miqyaslıdır:

Nizami irsinin daim aktual olduğu nəzərə alınaraq, hazırkı mərhələdə respublikamızda gənc nəsə mənsub nizamişünas kadrların yetişdirilməsi;

Şairin əsərlərinin filoloji tərcüməsinin təkmilləşdirilərək yenidən nəşrə hazırlanması və müxtəlif dillərə tərcümə edilməsi,

Dünyanın mötəbər kitabxana və arxivlərində şairin yeni əlyazmalarının üzə çıxarılması;

Nizami dövrü, ədəbi irsi və məktəbi problemləri müasir humanitar düşüncənin tələbləri kontekstində və azərbaycançılıq məfkurəsi işığında tədqiqi və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ilin "Nizami Gəncəvi İli" elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı: 5 yanvar 2021-ci il // <http://president.az/articles/49904>

2. Arzumanlı, V. Nizami Gəncəvinin dünya şöhrəti: Monoqrafiya. – Bakı: Elm, – 1997. – 184 s.

3. Bertels, Yevgeni. Böyük Azərbaycan şairi Nizami. – Bakı: Elm, 1981. – 146 s.

4. Bünyadov, Ziya. Azərbaycan Atabəyləri dövləti. – Bakı, 2007. – 312 s.

5. Cahani, Qasım. Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami ənənələri. – Bakı, 1979. – 202 s.

6. Əliyev, Rüstəm. Nizami Gəncəvi və onun "Sirlər xəzinəsi" poeması: Ön söz / Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. – Bakı: Elm, 1981. – S.5-18.

7. Köçərli, Firidun. Azərbaycan ədəbiyyatı. – Bakı: Elm, 1978. – 600 s.

8. Kərimov, Paşa. "Nizami dünya şairi olsa da, Vətəni Azərbaycandır" / P.Kərimov / <https://medeniyyet.az/page/news/55982/Xemsenin-en-qedim-elyazmasi-1318ci-ile-aidir.html> (10-02-2021)
9. Qəhrəmanov, Cahangir, Allahyarov, Kamil. Nizami Gəncəvi əsərlərinin əlyazmaları dünya kitab xəzinələrində. – Gəncə, 2015. – 122 s.
10. Mirəhmədov, Əziz. Müqəddimə / Azərbaycan kitabı: I cild. – Bakı, 1963. – s.33.
11. Nağısoylu, Möhsün. Azərbaycan əlyazmaları sorağında 10 gün Praqada / M.Nağısoylu // "Ədəbiyyat qəzeti", 2012. – №38, 12 oktyabr.
12. Nizami, Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. – Bakı: Çarşıoğlu, 2004. – 168 s.
13. Nizami, Gəncəvi. Xosrov və Şirin. – Bakı: Çarşıoğlu, 2004. – 320 s.
14. Nizami, Gəncəvi. Leyli və Məcnun. – Bakı: Çarşıoğlu, 2004. – 240 s.
15. Nizami, Gəncəvi. Yeddi gözəl. – Bakı: Çarşıoğlu, 2004. – 280 s.
16. Nizami, Gəncəvi. İsgəndərnamə. – Bakı: Çarşıoğlu, 2004. – 552 s.
17. Nizami, Gəncəvi. Lirika. – Bakı: Lider nəşriyyat, 2004. – 160 s.
18. Nizami, Gəncəvi. Divan. Azərbaycan (Türk) dilində. – Bakı: Mütərcim, 2019. – 304 s.10.
19. Zəkiyev İmaməddin. Azərbaycan kitabının inkişaf yolu (Qədim dövrdən XIX əsrin sonuna qədər). – Bakı: "Azərbaycan Ensiklopediyası" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi. – 388 s.
20. Yusifli, Xəlil. Nizami Gəncəvi əsərlərinin əlyazmaları və elmi-tənqidi nəşrləri / X.Yusifli / "Azərbaycan əlyazmaları dünya kitabxanalarında" II Beynəlxalq elmi-nəzəri konfransın materialları: 29 noyabr 2017-ci il. Bakı, 2017, s.75-78.

NIZAMI GANCAVI AND IN THE MIDDLE AGES EASTERN BOOK CULTURE TRADITIONS

Knyaz Aslan Ilyas oğlu

Doctor of Philosophy on Pedagogy, Associate Professor

An outstanding representative of world literature, a brilliant Azerbaijani poet and thinker Nizami Ganjavi is one of the unique personalities who have opened a new page in the history of the artistic thought of mankind.

He is a genius thinker who has shaped the artistic, ethical, aesthetic and philosophical way of thinking of the peoples of the East.

The genius of Nizami Ganjavi, who wrote with his powerful pen Nizami Ganjavi, with his powerful pen, wrote the golden pages of the 12th century Azerbaijani revival.

The bright heritage of the great master, which has become an integral part of the spirituality of the Azerbaijani people, has occupied a worthy place in the treasury of unique cultural values for many centuries.

The poet-thinker laid the foundation for a large literary school, which consisted of his many followers. Nizami's works, decorating famous libraries and museums, gave impetus to the development of the art of oriental manuscript books and miniatures.

With his eternal creation, he created an indestructible spiritual bridge between East and West. The famous "Khamsa" - five brilliant poems of Nizami is not only a

unique monument of history and culture in terms of themes and artistic features, but also a spiritual treasure that opens a bright path to the future.

Nizami's works provide valuable information about books, libraries, reading, handwritten art, calligraphy, painting, paper, etc. The poet also studied calligraphy and copied the first copies of his poems.

The article notes that the valuable ideas of the genius poet about books and reading in his literary heritage are still relevant today.

НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ И ТРАДИЦИИ ВОСТОЧНОЙ КНИЖНОЙ КУЛЬТУРЫ В СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

Князь Аслан Ильяс оглу
доктор философии по педагогическим наукам, доцент

Выдающийся представитель мировой литературы, гениальный азербайджанский поэт и мыслитель Низами Гянджеви является одной из уникальных личностей, открывших новую страницу в летописи художественной мысли человечества.

Он гениальный мыслитель, сформировавший художественный, этический, эстетический и философский образ мышления народов Востока.

Гений Низами Гянджеви, написавший своим мощным пером Низами Гянджеви мощным пером написал золотые страницы азербайджанского возрождения XII века.

Яркое наследие великого мастера, превратившееся в неотъемлемую часть духовности азербайджанского народа, на протяжении многих веков занимает достойное место в сокровищнице неповторимых культурных ценностей.

Поэт-мыслитель заложил основу большой литературной школы, состоявшей из его многочисленных последователей. Произведения Низами, украшающие знаменитые библиотеки и музеи, придали импульс и развитию искусства восточной рукописной книги и миниатюры.

Своим вечным творением он создал нерушимый духовный мост между Востоком и Западом. Знаменитая «Хамса» – пять гениальных поэм Низами является не только уникальным памятником истории и культуры по тематике и художественным особенностям, но и духовным сокровищем, открывающим светлый путь в будущее.

В произведениях Низами предоставлен ценные информации о книги, библиотеки, чтения, рукописного искусства, каллиграфии, живописи, бумаге и т. д. Поэт также занимался каллиграфией и переписывал первые экземпляры своих поэм.

В статье отмечается, что ценные идеи гениального поэта о книгах и чтении в его литературном наследии актуальны и сегодня.